

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NATİQ HEYBƏT OĞLU ADİLOV

İNGİLİS-AMERİKAN ƏDƏBİYYATINDA
HUN MÖVZUSU

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

Dissertasiya işi Qafqaz Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nailə Məmmədhusəyn qızı Sadıqova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı
kafedrası

Müdafiə _____ 2017-ci ildə saat ____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ədəbiyyat həmişə tarix ilə qoşa yol getmişdir və bu isə, hər şeydən əvvəl, tarixi hadisələrin ədəbi-bədii əsərlərin baş mövzusunə çevrilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Ədəbiyyatda tarixin, xüsusilə Hun türklərinin bədii əksinin ingilis-amerikan ədəbiyyatında daha dolğun, geniş və çeşidli olduğunu söyləmək olar. Adını çəkdiyimiz ölkələrin ədəbiyyatında belə bir ciddi maraq dairəsi sadəcə müvafiq ölkələrin tarixləri ilə məhdudlaşmır. Əksinə istər Böyük Britaniyada, istərsə də Amerika Birləşmiş Ştatlarında tarixi bədii əsərlərin müəlliflərinin dünya tarixinin bir çox hadisələrinə nüfuz edib onları dünya oxucusuna çatdırmaq meylləri xüsusi diqqəti cəkir.

Roma İmperiyası, Qədim Yunanıstan, Qədim Misir, Səlib yürüşləri, Napaleonun savaflarına həsr olunmuş bədii əsərlər sırasında son onilliklərdə hun türkləri ilə bağlı çoxşaxəli və fərqli prizmada yazılmış ədəbi-bədii əsərlərin monoqrafik araşdırmalara geniş meydan açdığı isə təkzibedilməzdir.

Doğrudur, hun türkləri haqqında dünya ədibləri çoxsaylı elmi-ədəbi əsərlər nəşr etdirlərsə də, ingilis-amerikan ədəbiyyatında qeyd etdiyimiz mövzunun ədəbi-bədii əsərlərdə işlənilməsi digər ölkə ədəbiyyatları ilə müqayisədə genişmiqyaslılığı və sistemliliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir.

İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunun seçimi və bu mövzunun işlənmə dərəcəsi bir vaxtlar bütün Avropanı lərzəyə salan hun türklərinin ədəbiyyat vasitəsi ilə tanınması müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün çox aktualdır və bu problem əhəmiyyətli bir mövzu kimi tədqiqat üçün zəngin mənbə rolunu oynayır.

Xarici ölkə xalqlarının ədəbiyyatlarında hun türkləri, onların sərkərdəsi Attila haqqında ilk anlayışlar Roma imperiyası ilə bağlı tarixi romanlarda bədii əksini tapmışdır. Lakin son iyirmi ildə Qərbi Avropada qeyd etdiyimiz mövzuya həsr olunmuş xeyli sayda dram əsərlərinin yazıldığını söyləmək olar. Son onilliklərdə Attila və onun simasında hun türkləri haqqında ayrıca tarixi romanların yazılması isə ənənəvi şəkil almışdır. XIX yüzilliklə müqayisədə hun mövzusunda yazılmış əsərlər böyük üstünlük təşkil edir. Təbii ki, hun türklərinin ingilis-amerikan ədəbiyyatında aktual mövzuya çevrilməsi, bu istiqamətdə tədqiqatların kəmiyyət və keyfiyyətə artması həmin əsərlərin tədqiqat obyektinə çevrilməsini və tədqiqatı zərurətə çevirir.

Adını çəkdiyimiz ölkələrdə hun mövzusunun elmi əsaslarla öyrənilməsi, heç şübhəsiz ki, ədəbiyyata da sirayət etmiş, onun məzmun və forma cəhətdən yeni çalarlarla zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə olduğu halda, əsasən, hun mövzusunda XX-XXI əsrlərdə qələmə alınan ədəbi əsərlərin ideya-məzmun, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onların hansı meyarlarla tarixi dəyərləri əks etdirdiyini öyrənmək çağdaş ədəbiyyatşünaslığın prioritet və aktual məsələlərindəndir.

Hun türkləri ilə bağlı Paniyalı Prisk (Priscus of Panium, 410-472), Marsel Brion (Marcel Brion, 1895-1984), Hug Kennedi (Hugh Kennedy, 1947-), Nik Filds (Nic Fields), Otto Menxen Helfen (Otto Maenchen Helfen, 1894-1969), Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992), Gyula Nemet (1890-1976), Bahəddin Ögəl (1923-1989) kimi tədqiqatçıların araşdırmaları türk ədəbi tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uilyam Napierin (William Napier, 1965-) 2005-2008-ci illər arasında Attila və hunlar haqqında yazdığı trilogiyası Hun türklərinə həsr olunmuş mükəmməl ədəbi-bədii sənət nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Uilyam Napierin, eləcə də adını çəkdiyimiz digər yazıçıların əsərlərindəki zəngin ədəbiyyat, ilkin mənbə və məxəzlərdən, onlara məxsus tədqiqat metodu ilə bağlı xeyli sayda yeni araşdırmaların aparılması hun mövzusunun ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün nə qədər aktual və əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu baxımdan ingilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunun araşdırılması, kompleks şəkildə təhlil olunması, geniş müstəvidə müzakirə zərurəti, tədqiq olunan mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında monoqrafik şəkildə tədqiq olunmaması mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dramaturgiyası və ingilis-amerikan nəsrinin nümunələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Hun türkləri mövzusunun ingilis dramları və ingilis-amerikan nəsrinin nümunələri əsasında öyrənilməsi və tarixi reallıqların təcəssümünün aşkar edilməsi tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusu ilə əlaqədar araşdırmalar və Attila ilə bağlı tədqiqatlar indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında monoqrafik araşdırmanın mövzusuna çevrilməmişdir.

Bununla belə alman-skandinav xalqlarının mifologiyasında Attila, eləcə də hun türklərinə dair ədəbiyyatşünaslıq elmində müəyyən

araşdırmalara rast gəlmək mümkündür. Mərhum alim Ağayar Şükürovun 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi “Mifologiya” adlı kitabında Attila haqqında icmal xarakterli məlumat, Orta əsrlər dövrü german folklorunun zəngin nümunəsi kimi dəyərləndirilən “Nibelunqlar nəğməsi”nin 2010-cu ildə tərcümə nəşri, Əlisa Nicatın Paniyalı Priskin Attila ilə bağlı olan əsərini ana dilimizə “Mən Attilanı necə gördüm” adlı tərcüməsi, 2007-ci ildə Yunus Oğuzun hun türklərindən bəhs edən “Attila” adlı pyesi müəyyən məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir¹.

Qərb ədəbiyyatında isə bu mövzu, demək olar ki, əsasən, tarixi-mifoloji aspektdə öyrənilmiş, bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan Otto Menxen Helfenin “Hunların dünyası”² adlı əsəri xüsusilə diqqət çəkir. Patrik Hovartın “Attila-hunların kralı: insan və əfsanə”³ adlı əsərində hadisələrin tarixi əsaslarla ciddi araşdırılması, eyni zamanda alman-skandinav xalqlarının eposlarında Attila haqqında məlumatlara yer verilməsi təbii ki, qeyd etdiyimiz mövzunun işlənmə dərəcəsinin çoxşaxəliliyindən xəbər verir.

İngilis tarixçiləri arasında hun mövzusunda araşdırma aparmış Edvard Artur Tomsonun (Edward Arthur Thomson) xidməti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Onun bu istiqamətdə apardığı işlər və yazdığı “Hunlar” (“The Huns”) adlı kitabı ingilis və amerikan ədəbiyyatında bir sıra ədəbi əsərlərin ərsəyə gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Türkiyə alimlərindən Bahəddin Ögəlin 1981-ci ildə ikicildlik “Böyük Hun imperatorluğu” əsəri mövzunun öyrənilməsində mənbə rolunu oynamışdır.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, 1990-cı ildə Fransanın Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təşkil edilmiş konfransda Attila ilə bağlı elmi-ədəbi məruzələr toplusu təqdim edilmişdir. 2008-2012-ci illər arasında Qazaxıstan və Macarıstanda ənənəvi olaraq Hun-Türk qurultayları keçirilmişdir

¹ Şükürov A. Mifologiya. 8-ci kitab. Alman-skandinav xalqlarının mifologiyası. Bakı: Elm, 1999, 164 s.; Veysəlli Fəxrəddin. Nibelunqlar nəğməsi. Bakı: BSU, 2010, 600 s.; Nicat Əlisa. Mən Attilanı necə gördüm. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2009, 39 s.; Oğuz Yunus. Qədim türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N.Qumilyovun tədqiqatlarında. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2011, 192 s.

² Maenchen-Helfen Otto. The World of the Huns. University of California Press, 1973, 602 p.

³ Howarth Patrick. Attila-king of the Huns: the Man and the Myth. John Kallmann Publishers, 1994, 2005 p.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd hunlar haqqında orta əsrlər dövründə yazılmış elmi qaynaqlar və sonrakı illərdə fərqli ölkələrdə aparılmış əsaslı elmi araşdırmaların nəticəsində əldə edilmiş fakt və məlumatlar, eləcə də XIX-XX əsr dramaturqlarının və müasir yazıçıların romanları əsasında hun türkləri mövzusunun ingilis-amerikan ədəbiyyatında təşəkkülü və onun inkişaf istiqamətlərini təyin etməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir:

- Qərbi Avropa və ABŞ-da hun türkləri ilə bağlı ümumi elmi araşdırmaların təşəkkülü və inkişaf tarixinin ümumi mənzərəsinin aydınlaşdırılması;

- Orta əsrlər dövründə alman-skandinav xalqlarının folklorunda bədii əksini tapan və sonrakı illərdə çap olunan “Nibelunqlar nəğməsi”, “Böyük Edda”, “Volsunqlar nəğməsi” kimi eposlarda, macar xalqının şifahi və yazılı ədəbiyyatında Attila və onun təmsil etdiyi hun türkləri haqqında məlumatların araşdırılması və bu qaynaqların sonrakı illərdə hun və Attila mövzusunda yazılmış əsərlərə təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- hun mövzusunda ingilis-amerikan ədəbiyyatında yazılmış əsərlər haqqında həmin ölkələrdə ədəbi tənqidi fikrin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi;

- nəsr əsərlərində Attila obrazının, müxtəlif elmi-mifoloji qaynaqlar əsasında hunlar haqqında mühakimələrin təhlil edilməsi;

- Uilyam Napierin trilogiyasında Attila və hun türkləri haqqında tarixi paralellərin müəyyənləşdirilməsi;

- Maykl Kurtis Ford və Uilyam Dietriçin hun mövzusunda baxış bucaqlarının öyrənilməsi və s.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işində Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının, əsasən, müasir dövr dramaturq və yazıçılarının Hun türklərinə dair tarixi mövzuda yazdığı əsərlərinin öyrənilməsi üçün nəzəri-praktiki təcrübə əsas götürülmüşdür. İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunda həsr olunmuş dissertasiya işində tarixi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ingilis-amerikan ədəbiyyatında Hun türkləri ilə bağlı əsərlərin ilk dəfə ayrıca tədqiqat obyekti kimi seçilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Mövzunun orijinallığı, problemə monoqrafik baxış, ingilis-amerikan ədəbiyyatında hun tayfaları ilə bağlı fəaliyyətlərin xarici

ölkə ədəbiyyatlarında dəyərləndirilməsi mövzu ilə bağlı bir sıra elmi yenilikləri özündə ehtiva edir:

- Orta əsrlər dövründə alman-skandinav xalqlarının mifologiyasında Attila və hunlar haqqında məlumatların təhlili, XXI əsr müasir yazıçıların əsərlərində hun mövzusunun işlənmə dərəcəsi sistemləşdirilmiş;

- “Nibelunqlar nəğməsi”, “Böyük Edda”, “Volsunqlar nəğməsi” kimi Orta əsrlər dövrünə məxsus qaynaqlar ilk dəfə olaraq hun mövzusunun inkişaf tarixinin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmiş;

- Macar xalqının folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin ingilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunun işlənməsinə təsir dərəcəsi qiymətləndirilmiş;

- Attila və ümumilikdə, hunlar haqqında ingilis-amerikan dramaturgiyasında yazılmış əsərlər təhlil edilmiş, bu sahənin inkişafında onun yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş;

- İngilis tarixi roman müəlliflərinin hun türkləri haqqında düşüncələrinin bədii təsviri elmi təhlilə gətirilmiş;

- Amerika yazıçılarının mövzu ilə bağlı əsərləri təhlil edilmiş, digər ölkə müəllifləri ilə onların əsərləri arasında paralellər aparılmış, ortaq və fərqli cəhətlər aşkar edilmiş;

- Ümumiyyətlə, ingilis-amerikan yazıçılarının hun türkləri haqqında fikir və mühakimələri təhlil edilmiş və onların konseptual əsasları təyin edilmiş;

- Uilyam Napierin trilogiyasının hun türkləri, Attila ilə bağlı reallıqların öyrənilməsinin əsas meyarları dəyərləndirilmiş;

- Uilyam Dietriç, Maykl Kurtis Ford kimi məşhur tarixi roman müəlliflərinin bu sahədə özünəməxsus cəhətləri təsnif edilmiş;

- Hun mövzusunun ingilis-amerikan ədəbiyyatında yeri müəyyənləşdirilmişdir və s.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- İngilis dramaturgiyasında hun mövzunu tədqiq etmək, Maykl Fild, Lourens Binyon və Riçard Kaunter kimi dramaturqların Attila haqqında əsərlərinin ideya-bədii təhlilini vermək;

- İngilis və amerikan ədəbiyyatında hunlar haqqında yazılmış əsərlərdə Attila obrazının ideya-estetik meyarlarını müəyyənləşdirmək;

- Uilyam Napier, Uilyam Dietriç və Maykl Kurtis Fordun nəsr əsərlərində tarix reallıqların əks olunmasını araşdırmaq.

Araşdırmanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İngilis-amerikan ədəbiyyatında Hun mövzusunda yazmış yazıçıların əsərləri ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu, tarixi roman janrının inkişafı üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbiyyata dair kurslarda, xarici ədəbiyyat məşğələlərində hun türklərinə dair dərslərlərin hazırlanmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda tədqiqatın nəticələri ali məktəblərin humanitar fakültələrindəki seçmə fənninin mətnlərinə daxil edilə bilər. Dissertasiya işi filoloqlarla yanaşı, ədəbiyyat tarixçiləri və araşdırmaçılar üçün faydalı məxəz kimi də istifadə olunmasını məqsəduyğun hesab edirik.

İşin fərziyyəsi. İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusu ilə dissertasiya işinin fərziyyəsi aşağıdakıdan ibarətdir:

- Hun haqqında yazılan dram əsərləri və romanların sistem halında tədqiq edilməsi hun tayfaları və onların sərkərdəsi Attila haqqında müəyyən təsəvvürlərin və anlayışların yaradılmasına yardımçı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın başlıca müddəaları Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və ədəbiyyat”, Azərbaycan Dillər Universitetinin “Elmi xəbərlər”, AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri”, Bakı Slavyan Universitetinin “Elmi əsərləri”, Korolenko Dövlət Universitetinin “Filologiya elmi”, Kanadada dərc edilən “Intellectual Archive” və digər məcmuə, toplu və jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərdə, elmi konfranslarda oxunmuş məruzələrdə əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işinin “*Qərbi Avropa və Amerika ədəbiyyatında hun türkləri*” adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə “*Hun hökmdarı Attila və onun elmi-bədii ədəbiyyatda dəyərləndirilməsi*” ilə bağlı elmi təhlil və şərhlər təqdim edilmişdir.

Ümumiyyətlə, hun sözünü deyəndə ən birinci Attila yada düşür. Əslində hunların müasir ədəbi prosesdə tarixi və ədəbi qaynaqlarda geniş araşdırma hədəfinə çevrilməsi bilavasitə onun adı ilə bağlıdır. Alman-skandinav xalqlarının əfsanələrində, folklorunda Attila müxtəlif adlar altında ziddiyyətli obraz kimi araşdırılır. Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrində ayrı-ayrı vaxtlarda Attila haqqında şeirlər, pyeslər, romanlar, operalar yazılır, yazılan əsərlər dəfələrlə səhnələşdirilir.

Hunlar barəsində ilk dəfə e.ə. 1764-cü ildə Çin tarixində yazılmışdır. Onlar haqqında sonrakı yadasalma isə e.ə. 822 və 304-cü illərə təsadüf edir. Lakin onu da əlavə etmək olar ki, hun tarixi min beş yüz il kölgə altında qalmışdır¹.

Çin qaynaqlarında onlar “hunnu” (xunnu, synunnu) və ya bəzi qaynaqlarda isə “hyuonnu”, “hiunq-nu” “hionq-nu” və ya “hsiungnu” adlandırılmışdır². Avropada isə onlar haqqında ilk işlənən sözlərdən biri də Roma senatoru Kornelius Takitus (Cornelius Tacitus, 56-117) tərəfindən istifadə olunan “hunnoy” ifadəsidir. Hun mövzusunda uzun illər araşdırmalar aparmış tanınmış alim Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992) tarixdə ilk türk dövlətinin yaranmasını məhz mübariz hunlarla bağlayır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu mövzuda ciddi araşdırmalar aparmış ingilis tarixçisi Piter Heter də hunların türk olması fikri ilə razılaşaraq vurğulayır ki, hunlar iranlılara qarşı mübarizə aparan və Avropaya doğru irəliləyən ilk türklərdir³.

Hunların Şərqi Avropada “görünməsi” haqqında ilk məlumat eramızın 91-ci ilində romalı Kornelius Takitus tərəfindən verilmişdir. Avropa, eləcə də Amerika elmi və ədəbi qaynaqlarında isə, əsasən, Avropada yaşayan hunlar barəsində bəhs olunmuşdur.

Hunların Azərbaycan ərazisində yaşaması haqqında mərhum professor Mirəli Seyidov da bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir: “Qafqazda və Zaqafqaziyada yaşayan hunlar azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olan əsas tayfalardan idi. Məhz buna görə də hunların və azərbaycanlıların

¹ Гумилев Лев Н. История народа Хунну. М.: Люкс, 2004, с. 28.

² Elm və Sənət Məclisi. 2-ci kitab / Tərtibçi və redaktor Hamlet İsaخانlı. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2011, s. 50.

³ Heather Peter. The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. English Historical Review, v. 110, 1995, p. 90.

adətlərində, ənənələrində, mədəniyyətlərində çoxlu ümumi cizgilər vardır”¹.

Attila Avropada “Tanrının bəlası” (latın dilində “Flagel Dei”-N.A), alman əfsanələrində Etsel, skandinav mənbələrində Atli adı ilə tanınmışdır. Dünyada haqqında ən çox araşdırmalar aparılan hun tayfa ittifaqının sərkərdəsi Attilanın hakimiyyəti altında olan hunlar demək olar ki, bütün Avropanı “diz üstə çökdürmüşlər”. Attila 434-453-cü illər arasında Hun imperiyasının ərazisini Ural çayından Reyn çayına və Dunay çayından Baltik dənizinə qədər genişləndirmişdir. O, 434-447-ci illər arasında qardaşı Bleda ilə birlikdə hunların rəhbəri olmuşdur.

Attilanın qəfil ölümündən (453) sonra onun oğlanları arasında səltənətin bölünməsi uğrunda mübarizə başlamışdır. 454-cü ildən sonra hunlar haqqında tarixi qaynaqlarda təfəssilatlı məlumatlar verilməmişdir.

96-378-ci illərdə baş vermiş hadisələri tarix kitabında əks etdirən və hunlara qarşı qərəzli və kəskin fikirləri ilə tanınan məşhur Roma tarixçisi Amianus Marselinus (Ammianus Marcellinus, 325\330-391) uzun müddət öz ölkəsini qorxu altında saxlayan mübariz türk tayfaları haqqında yazırdı: “Dünyanın bilinməyən uzaq bir küncündən gələn bu insanlar dağlardan əsən güclü külək kimi qarşılarına çıxan hər şeyi dağıdıb məhv edirdilər”².

Rahib Ceromun (Jerome) hunlar haqqında aşağıdakı qeydlərinə diqqət yetirək: “Hunlar bərk qaçan atlarının belində hər tərəfə hərəkət edərək bütün dünyanı qorxu altında saxlayırdılar. Dünyaya gəldikləri gündən ölənə kimi aclıq və susuzluğa dözmək qabiliyyətinə malik idilər. Onlar heç bir dini mənsubiyyəti olmayan insanların yaşlı, cavan və uşaq olduğunun fərqiə varmadan onları qılıncdan keçirirdilər”³.

Adlarını sadaladıqlarımızdan əlavə, yunan tarixçisi Paniyalı Prisk (Priscus), qot tarixçisi Cordanes (Jordanes), Vegetius Renatus, Kladius Kladiusanus, Aurelius Kassiodurus, Zosimus da hunlar və Attila haqqında fikir və mühakimələrini söyləmişlər. Aurelius Kassiodurusun yazdığı əsərdə hunlar haqqında geniş məlumatın təqdim edildiyi qeyd olunur. Lakin həmin əsər müasir günlərimizə qədər gəlib çatmamışdır.

¹ Сейидов М. Некоторые заметки о гунно-азербайджанских мифологических связей на основе этимологического анализа «гуар» (гуар) // Вопросы Азербайджанского языкознания (сборник статей). Баку.: Изд. Ак. наук Аз. ССР, 1967, с. 205-216.

² Rice Earle. The life and times of the Attila the Hun. Mitchell Lane Publishers, 2010, p. 8.

³ Legg Stuart. The barbarians of Asia. Marboro Books, 1990, p. 140.

Cordanes tarixi faktlarla yanaşı əsərində əfsanələrə də xüsusi diqqət ayırmışdır. Onun yazdığı məlumatlardan birində qeyd olunur ki, hunlar və qotlar bir-birlərindən xəbərsiz uzun müddət bir arada-Kerç boğazı ətrafında yaşayıblar. Bir gün hunlara məxsus bir dana at milçəyinin dişləməsi nəticəsində hürküb qaçır və onun dalınca qaçan çoban geri qayıdaraq digər hunlara gördüyü hadisə haqqında danışır. Şər qüvvələrin törəmələri olan hunlar isə yeni gördükləri yerin sehrinə düşür və tezliklə həmin ərazidə lövbər qururlar¹.

Cordanesin əfsanələr əsasında yazdığı hekayələrinin biri isə Attilanın dəfninə həsr olunmuşdur. Həmin hekayədə hun başçısının dəfni ilə yanaşı yer üzərindən qeyb olan sehrlili gücə malik qılıncından bəhs edilir. Bir gün tarlada inəklərini otaran çoban yaralanmış danasından axan qan izlərini izləyərək qeyd olunan həmin qılıncı tapır və onu Attilaya verir. Attila bu hadisədən çox məmnun olur və bununla da özünü dünyanın hakimi elan edir, bu qılıncın sayəsində dünyaya meydan oxuyacağına inanır².

Bir sıra alman və skandinav xalqlarının əfsanələrində isə Attila mifik obraz deyil, əsl başər övladı kimi təsvir edilmişdir. Bunlara misal olaraq “Nibelunqlar nəğməsi”, “Edda eposları”, “Volsunqa nəğmələri”, “Hervarar nəğmələri”, “Volter və Hildegundun hekayəsi” (“The Story of Walther and Hildegund”), “Volterius” (Waltharius) kimi Attila və hunlar haqqında müxtəlif məlumatları təcəssüm etdirən əsərlərin yazıldığını qeyd etmək istərdik. German xalqlarının əfsanələrində Attilanın ləyaqətli və hörmətə layiq obraz kimi göstərilməsinin əksinə Skandinav xalqlarının əfsanələrində onun sərxoş, təhqir olunmuş bir şəxs kimi təqdim edilməsi də nəzəri cəlb edir.

Qərbi Avropa ölkələrində İntibah dövründə Attila haqqında “Tanrının bəlası Attilanın müharibəsi”, “Attilanın öldürücü qılıncı”, “Attila”, “Aetus”, “Attila faciəsi” adlı əsərlər səhnələşdirilmişdir.

XX-XXI əsrlərdə isə ABŞ və İngiltərədə hun mövzusunda macar əsilli amerikan yazıçısı Keyt Seredinin (Kate Seredy, 1899-1975) müəllifi olduğu “Ağ maral”, macar əsilli ingilis yazıçısı Luis de Vohlun (Lous de Wohl, 1903-1961) qələmə aldığı “Dünyanın taxt-tacı”, Amerikada tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan Tomas Kosteynin (Thomas Costain, 1885-1965) “Qaranlıq və dan yeri”, amerikan yazıçılarından Secelia Hollandın (Cecelia

¹ Howarth Patrick. Attila-king of the Huns: the Man and the Myth. John Kallmann Publishers, 1994, p. 159.

² Man John. Attila. Thomas Dunne Books, 2006, p. 139.

Holand, 1943) “Attilanın ölümü”, amerikan yazıçısı Stefan Grundinin (Stephan Grundy) “Attilanın xəzinəsi”, Ross Laidlounun (Ross Laidlow) “Attila-Tanrının bəlası”, ingilis yazarı Uilyam Napierin (William Napier), Pulitzer mükafatı laureatı amerikan Uilyam Dietriç (William Dietrich) və Maykl Kurtis Fordun (Micheal Curtis Ford) “Attila”, “Tanrının bəlası” və “Attilanın qılıncı” adlı romanları ədəbi aləmdə oxucular tərəfindən ən çox oxunan əsərlər sırasına daxil edilmişdir.

I fəslin “*Hun mövzusu ingilis-amerikan nəzəri-tənqidi fikrində*” adlı ikinci yarımfəslində hun mövzusunda ingilis-amerikan ədəbiyyatında yazılan əsərlər haqqında ədəbi-tənqidi fikirlərə istinad edilmiş, müəllif şərh verilmişdir.

Təbii ki, hər hansı bir əsər nəşr ediləndə istər oxucu, istərsə də mütəxəssislər tərəfindən bu və ya digər şəkildə dəyərləndirilir. Əslində ədəbi tənqid müasir ədəbi proseslə məşğul olur. Yəni Attila və ümumilikdə hun türkləri haqqında yazılan sənət abidələri tarixi əsərlər olsa da, bu haqda müəyyən rəy söylənilir, ədəbi tənqidin sözü deyilir. Tənqidçi ayrı-ayrı ədəbi-bədii nümunələrə, yazarların yaradıcılığına dəyər verir, ümumiləşdirmələr aparır, müasir ədəbi prosesin dərk edilməsində oxucuya kömək edir.

“Kirkus Revyu” Keyt Seredinin (Kate Seredy, 1899-1975) hunların Macarıstanda qərar tutmasına həsr olunmuş əfsanələr əsasında “Ağ maral” adlı romanını “qeyri-adi kitab” adlandıraraq yazırdı: “Keyt Seredinin hekayələrində möcüzəvi sehr vardır. Onun hadisələri izah edən mətnin ahənginə uyğun çəkdiyi şəkillər də mükəmməldir”¹.

“Fresno Litriçə Egzaminə” isə Keyt Seredi haqqında yazırdı: “Onun (Keyt Seredinin — N.A) əsərləri uşaq ədəbiyyatına inanılmaz təsir göstərir. “Ağ maral” romanı sehrli hadisələrin toplusudur və mistik ağ-qara illustrasiyalar bu kitaba füsunkar keyfiyyət, gözəllik qatır. “Ağ maral” mif, hekayə və tarixi hadisələrin mükəmməl sintezini yaratmışdır”².

Tomas Kosteynin (Thomas Costain) 1959-cu ildə Attilaya həsr etdiyi “Qaranlıq və dan yeri” adlı romanının nəşrindən sonra müəllifin qırxıncı illərdə nəşr etdirdiyi və ən çox satılan “Qara qızılgül” romanını belə kölgədə qoymuşdur. Tənqidçilərdən Sam Moskovitz müəllifinin Attilaya

¹ “The White Stag”. Kirkus Reviews. Retrieved

² Gorno Natalie. Part 1: Kate Seredy was a Storyteller of Unknown Legends // Fresno Literature Examiner, 2011, p. 77.

həsr etdiyi əsərini “şah əsər” adlandıraraq hər bir oxucuya bu kitabı oxumağı məsləhət görmüşdür.

Secelia Hollandın “Attilanın ölümü” adlı romanı haqqında məşhur şotland tənqidçisi Tormod Morison (Thormod Morisson) yazırdı: “Bu, gündəlik problemləri olan insanlar haqqında romandır. Yazıçı insanları yormaq üçün uzun cümlələr quraraq ilham pərisini qanadlandırmamışdır. Romanın qəhrəmanları arasında olan münasibətlər, dostluq romanın ən mükəmməl xüsusiyyətini özündə ehtiva edir. Düşünürəm ki, bu roman əsasında gözəl film çəkmək olardı. Secelia Holland bacarıqlı nasirdir və onun kimiləri bu günlərdə az-az tapılır”.

1996-cı ildə Stefan Grundi tərəfindən qələmə alınan “Attilanın xəzinəsi” adlı roman haqqında Amerikanın elmi fantastik yazıçısı Roland Grin isə mühakiməsini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: “German xalqlarının əfsanələri haqqında araşdırmalar apararaq elmi dərəcə almış Stefan Grundi german folkloru əsasında tarixi romanlar yazmaq üçün çox münasib yazıçıdır. Grundinin versiyasına görə, cavan Burgundiya şahzadəsi Hagen Attilanın sarayına girov olaraq göndərilir. Orada frankların şahzadəsi Valhari ilə dost olan Hagen hunlar haqqında çox şey öyrənir. Grundinin alimliyi bəzən yazıçılığını kölgədə qoyur, lakin inanıram ki, onun birinci romanını bəyənlər səbirlə bu romanı oxuyacaqlar”¹.

Amerika yazıçısı və universitet professoru Uilyam Dietriçin (William Dietrich) 2005-ci ildə Attila haqqında yazdığı “Tanrının bəlası” romanı haqqında böyük tirajla çap olunmuş “Setl Tayms”, “Kirkus Revyu”, “Pablişer Vikli” kimi mətbu orqanları müsbət rəylərini ifadə etmişdir.

Maykl Kurtis Fordun “Attilanın qılıncı” adlı əsəri barədə “Salem Steytsmen Journal”ın şərhinə diqqət yetirək: “Tarixin qaranlıq səhifələrinə çılğın səyahət...diqqətlə araşdırılaraq yazılmışdır və elə bil ki, insanın qanını coşdurən bir roman oxuyursan”².

Gənc ingilis yazıçısı və jurnalisti Uilyam Napierin (William Napier) 2005, 2007 və 2008-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Attila”, “Attila-fırtınalarla mübarizə” və “Attila-hökm” romanları haqqında məşhur “Tayms” qəzeti yazırdı: “Əgər kimsə tarixi roman janrını sevmədiyini deyirsə, onda həmin şəxs Uilyam Napierin əsərini oxumamışdır”³.

¹ <http://www.amazon.com/review/>

² <http://www.michaelcurtisford.com/>

³ www.thetimes.co.uk/

Dissertasiyanın II fəslı “İngilis dramaturgiyasında hun mövzusunun işlənmə dərəcəsi” adlandırılmışdır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu fəslin birinci yarım fəslı “İngilis dramaturgiyasında hun mövzusu” adı ilə təqdim edilmişdir.

Yarım fəsildə Britaniya ədəbiyyatında hunlar haqqında dram əsərlərinin yazılması müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Britaniya dramaturgiyasında Attila haqqında ilk ədəbi əsərin tarixi 1832-ci ilə təsadüf edir. Həmin ildə ingilis dramaturqu Riçard Kaunter (Richard Caunter) “Attila-faciə və digər şeirlər” adlı kitabına beş pərdəli faciə janrında yazdığı “Attila” pyesini daxil etdirmişdir. Maykl Fild və Lourens Binyonun 1896 və 1907-ci illərdə yazdığı kitablar hun mövzusunda yazılmış dəyərli sənət nümunələri kimi diqqəti çəkir.

1896-ci ildə Maykl Fild (Micheal Field) təxəllüsü ilə yazan Katerina Harris Bradli (Katherine Harris Bradley) və Edit Emma Kuperin (Edith Emma Couper) birlikdə qələmə aldıkları qırxdan çox mənzum dram əsərləri arasında Attilaya həsr edilmiş “Attila, mənim Attilam” adlı əsəri özünəməxsus cizgiləri ilə seçir.

“Attila, mənim Attilam” adlı pyes 107 səhifədən ibarət dörd pərdəli əsərdir və pyesin birinci, ikinci və dördüncü pərdəsində vəqə olan hadisələr Ravennada (həmin vaxtda Roma İmperiyasının paytaxtı olmuşdur-N.A), üçüncü pərdədəki hadisələr isə Bizansda (Şərqi Roma imperiyasında-N.A) cərəyan edir. Pyesin əvvəlində tamaşada iştirak edən şəxslərin siyahısında Attila və ya hər hansı bir hun əsgərinin olmamasından başa düşmək olar ki, hunlar və Attila əsərdə bilavasitə iştirak etmir və onlar haqqında fikir və hadisələr başqa şəxslərin dilindən təqdim edilir. Əsərin əsas qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan Honoriadır.

Pyesdə diqqəti çəkən əsas məqam Honorianın isə Attilaya xəyali olaraq sıx bağlanmasıdır. Əsərin adı da Honorianın Attila ilə xəyali söhbətləri əsnasında tez-tez “Attila, mənim Attilam” deyə xitabından alınmışdır.

Əsərin əsas qəhrəmanı Honoria olsa da, onun Attilaya sevgisi pyesin sujet xəttini təşkil edir. Müəllifin ümumi yaradıcılığı və əsərin təhlili onu göstərir ki, Maykl Fild bu pyesi ilə bəlkə də Honoriaya qarşı olan mənfi münasibəti dəyişmək niyyətində olmuşdur.

“Attila, mənim Attilam” pyesi Attila haqqında yazılan nadir əsərdir ki, burada birbaşa Attilanın özü və ya onun hun əsgərlərindən heç biri bilavasitə cərəyan edən hadisələrə cəlb olunmur və onlar haqqında məlumat üçüncü şəxsin dilindən verilir. Çox da iri həcmli olmayan əsərdə Maykl

Fild tarixi hadisələr çevrəsində Attila haqqında müəyyən təsəvvürün yaradılmasına nail ola bilmişdir və əsəri oxuyandan sonra Attila haqqında mənfi fikirlərin ümumiyyətlə mövcud olmadığını düşünürsən. Bunun səbəbi isə müəlliflərin peşəkarlığı, tarixi biliklərin güclü qaynaqlara əsaslanması, yaradıcılıq obyektivliyi ilə izah oluna bilər.

Tədqiqat işinin II fəslinin *“Riçard Kaunterin “Attila” və Lourens Binyonun “Attila-dörd pərdəli faciə” pyeslərinin ideya-bədii təhlili”* adlanan II yarım fəslində adı çəkilən müəlliflərin Attila haqqında dram əsərlərinin ideya-bədii təhlili təqdim edilmişdir.

Riçard Kaunterin (Richard Caunter) *“Attila-faciə və digər şeirlər”* kitabında onun *“Attila”* adlı faciə janrında yazdığı mənzum pyesi də yer alır. *“Attila”* faciəsi beş pərdəli dram əsəridir və əsərdə göstərilən obrazların hamısının tarixi şəxsiyyətlər olması xüsusilə qeyd edilməlidir.

Əsərin birinci pərdəsində hadisələr hunların düşərgəsində cərəyan edir. Pyesin əvvəlində Attila ilə tanışlıq onun zalım, qəddar kral kimi təqdim ediləcəyi təəssüratı yaradır. Attila ilə əlaqədar səhnələrin hamısında onun düşmənlərinə amansız mövqeyi müəllif tərəfindən incə təfərrüatı ilə qələmə alınmışdır.

Riçard Kaunterin *“Attila”* adlı beş pərdəli pyesində əsas qəhrəmanların hamısı tarixi şəxsiyyətlərdir. Lakin qeyd etdiyimiz pyes Attila haqqında yazılan ədəbi əsərlər arasında ən çox tarixi hadisələrin təhrif olunması ilə diqqəti çəkir. Uzun müddət Attila, eləcə də Roma tarixi ilə bağlı uzun araşdırmalar aparmış alimlərdən Patrik Hovart (Patrick Howarth), E. A. Tomson (Thomson), Piter Hetrou (Peter Heatrow), Otto Menxen Helfen (Otto Maenchen Helfen), Erle Rays (Earle Rice), Nik Fiild (Nic Field), Bonni Çarman Harvey (Bonnie Charman Harvey), Burkon Raffel (Burcon Raffel), Maykl Bobkok (Micheal Bobcock), Edvard Gibbon (Edward Gibbon), Con Man (John Man) və başqalarının araşdırmalarına əsaslanaraq yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərdə aşağıdakı yanlışlıqları ümumiləşdirmək istərdik:

- Attila ilə Honoria görüşməmişdir və Honoria heç vaxt hun düşərgəsində olmamışdır;

- Attilanın ölümü haqqında əsas iki fərziyyə-onun İldiko tərəfindən öldürülməsi və ya burnundan açılan qan səbəbindən dünyadan köçməsinin əksinə qeyd olunan əsərdə onu Honoria öldürür;

- əsərin əvvəlindən Attilanın yanında olan İldiko əslində 453-cü ildə Roma səfərindən sonra Attila ilə ailə qurmuşdur və əvvəllər Attila ilə onun yaxın münasibəti olmamışdır;

- Bleda Attiladan uzun müddət əvvəl ölür. Burada qeyd olunduğu kimi Bleda Attiladan sonra ölmür və ya qardaşının ölümü üçün Bizans imperatoru ilə əlbir olmur;

- Attila Katalaun müharibəsindən sonra iki il yaşayır. Burada isə həmin müharibə ərəfəsində öldürülür;

- Attilanın qəzəbli, özündən razı, rəhmsiz, qardaş düşməni kimi göstərilməsi tam reallıqları əks etdirmir;

- Aetus Katalaun müharibəsində geri çəkilən hun qoşunlarını bu əsərdə göstərildiyi kimi təqib etmək əmri vermir;

- Orestes həmişə Attilaya qarşı sədaqəti ilə seçilmiş, bu əsərdə olduğu kimi onun məğlubiyyətinə sevinməmişdir.

Həmin yarımfəsildə eyni zamanda 1907-ci ildə daha bir məşhur Britaniya ədibi- Robert Lourens Binyonun (Robert Laurence Binyon, 1869-1943) bu mövzuda yazdığı əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur.

Robert Lourens Binyonun “Attila” adlı faciəsi dörd pərdə, 134 səhifədən ibarətdir. Dramın əvvəlində haqqında bəhs ediləcək şəxslərə diqqət yetirildikdə onların əsasən tarixi şəxsiyyətlər olduğu nəzər diqqəti cəlb edir. Riçard Kaunter kimi Robert Lourens Binyon da əsərində tarixi reallıqlara biganə qalmamış, Onegesusu Attilanın ən sadıq dostu kimi göstərmişdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə İldikonun ögey qardaşı Sigusmund adlı şəxsin göstərilməsi tarixi qaynaqlara istinad edilməyən bir hadisədir. Digər diqqəti çəkən məqam isə bəhs etdiyimiz dram əsərlərindən fərqli olaraq Attilanın oğullarından biri – Hernakın – faciənin əsas qəhrəmanlarından biri kimi oxucuya təqdim edilməsidir. Başqa bir maraqlı məqam isə müəllifin mavr təlxək Zerkonu əsərin qəhrəmanları sırasına daxil etməsidir.

Pyesdə fərqli məqamların diqqəti cəlb etdiyini söyləmək olar. Hernakın hunlar arasında sevilməsi, Sigusmund ilə İldikonun Attilanın öldürülməsi barədə söhbəti, Attila ilə kahinin danışığı, Attilanın onu qətlə yetirmək istəyən adamı bağışlaması və sair məsələlər diqqəti cəlb edir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, pyesdə tarixi hadisələrin təhrifinə rast gəlmək mümkündür.

XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində yazılan dram əsərlərinin təhlili aşağıdakı müddəaların irəli sürülməsinə zəmin yaradır:

- Hər üç əsər fərqli sujet xəttinə malikdir və müəlliflər əsərlərində əsas məsələlərə fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşmışlar;

- Riçard Kaunterin əsəri tarixi səhvlərin bolluğu ilə diqqəti cəlb edir;

- Maykl Fild təxəllüslü müəlliflər Attilanı birbaşa hadisələrə cəlb etmədən onun haqqında müəyyən fikir yürütmüşlər;
- Riçard Kaunterin əsərində Attilaya rəğbət hissi ifadə olunmamışdır;
- Hər üç əsərdə hun döyüşçülərinin liderlərinə qarşı sadıqlığı nümayiş etdirilmişdir;
- Tarixi şəxsiyyətlərin əsərdəki hadisələrin iştirakçıları sırasına salınması baxımından Riçard Kaunterin “Attila” faciəsi tarixi və ədəbi siqləti ilə daha yüksəkdə dayanır.

Dissertasiya işinin “*Hun hökmdarı Attila obrazının bədii nəsrdə təcəssümü*” adlanan III fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin birinci yarımfəslə “*Uilyam Napierin “Attila” trilogiyasında Attila obrazı*” adlanır. Yarımfəsildə Britaniya yazıçısı Uilyam Napierin hunlara həsr etdiyi trilogiyası təhlil və şərh olunur.

Uilyam Napierin 2005-2008-ci illərdə yazdığı trilogiyasına “Attila-Tanrının bəlası”, “Attila-fırtınalarla mübarizə” və “Attila-hökm” romanları daxildir.

Ədibin trilogiyasında hadisələr məşhur tarixçi Paniyalı Priskin dili ilə təqdim edilir. Hunlar və Attila haqqında məlumatları “Bizans tarixi” kitabından götürmüşdür. Beləliklə yazıçının Priskin adından hadisələrin bədii təsvirinin uğurlu alındığını söyləmək olar və bu məqam trilogiyaya xüsusi orijinallıq gətirmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, trilogiyanın birinci cildində Attilanın uşaqlığının Romada keçməsi göstərilmişdir və bu da tarixi qaynaqlarda rast gəlinməyən yanlışlıqdır.

Əsərin ilk səhifələrindən hunların döyüş qabiliyyəti, onların heç kimə boyun əyməməkdə qətiyyətli olması, romalıların onların müttəfiqliyinə ehtiyacının olması, hun kralı Uldinin zəhmi oxucunun diqqətinə çatdırılır.

Hunların barbar, oxuma-yazma qabiliyyətindən məhrum olması və ancaq ox atıb at sürmə bacarıqlarına yiyələnməsi bir çox qaynaqlarda xüsusilə qeyd olunur. Hun mövzusunda yazılan əsərlərdə əks olunan fikirlərin əksinə Uilyam Napier Attilanın Romada olarkən zəkası ilə çoxlarının diqqətini özünə çəkdiyini, onun yüksək müşahidə qabiliyyəti ilə heyrət və heyranlıq sahibinə çevrildiyini qeyd edir.

Əsərdə 10 yaşlı Attilanın elmə olan marağı yazıçı tərəfindən belə göstərilir: Attila əzmlə latın dilini öyrənir və qətiyyətlə Roma tarixinin bütün hadisələrini mütaliə edirdi. O, Sezarın qələbələrini, Roma-Karfegen

müharibələrini təhlil etdikdən sonra qərara gəldi: “Bir gün hunlar da səbr və hərbi hiylələrlə Romanı işğal edəcəklər”¹.

Uilyam Napierin trilogiyasının ikinci kitabı–“Attila-fırtınalarla mübarizə” adı ilə 2007-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Əsər Attilanın sürgündən qayıdıb əmisi Ruganı öldürməklə hakimiyyəti ələ alması ilə başlayır. Sonrakı hadisələrdə Attila müəllif tərəfindən qeyri-adi şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

Trilogiyanın sonuncu romanı – “Attila-hökm” 2008-ci ildə oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Roman, həcmi və tarixi məlumatların genişliyi baxımından əvvəlki iki romandan seçilir. Romanda Attilanın Roma imperiyasına hücumu zamanı döyüşçü dəyanəti və siyasi kredosu təsvir edilir.

Romanın ilk hissələrində Attila arxa planda verilmişdir. Roma imperiyasının mühüm hərbi şəhəri olan Viminasiyumun (indiki Serbiya ərazisindədir-N.A) ələ keçirilməsi uğrunda hunların apardığı mübarizə və Roma əsgərlərinin şücaəti haqqında ingilis ədibinin təsvirləri oxucunun diqqətindən yayınmır.

“Attila-hökm” romanında təsvir edilən maraqlı hadisələrdən biri də Paniyalı Priskin də aralarında olduğu nümayəndə heyətinin Attila ilə görüşə getməsi, ona qarşı sui qəsd planlarının üstünün açılması və bu işdən xəbər tutan Attilanın təsviri ilə bağlıdır.

Attilanın öldürülməsi səhnəsini Uilyam Napier aşağıdakı kimi təsvir edir: “Toydan bir gün sonra şəhər Attilanın çadırdan çıxmamasından narahat olan hunlar hay-küy salsalar da, xeyiri olmadı. Orestes çadıra daxil oldu. Attila qan içində yataqda uzanmışdı. Orestes onu öldürən İldikonu boğazını üzərək qətlə yetirdi”².

Beləliklə hun mövzusunda trilogiyanın müəllifi Uilyam Napierin əsərlərini oxuyarkən onun tarixi hadisələri təfəssilatlı şəkildə öyrəndiyini, hun və Attila haqqında yazılan tarixi, ədəbi-bədii əsərlərdən bəhrələndiyini söyləmək olar.

Dissertasiya işinin III fəslinin II yarımfəsli “*Uilyam Dietriçin “Tanrının bəlası” və Maykl Kurtis Fordun “Attilanın qılıncı” romanlarında tarixi həqiqətlərin təcəssümü*” adlanır.

Hunlar haqqında nəsr əsərlərindən bəhs edərkən 2005-ci ildə amerikan nasirləri Uilyam Dietriç (William Dietrich) və Maykl Kurtis Fordun

¹ Napier William. Attila. London: Orion Publishing Groups, 2005, p. 129.

² Napier William. Attila-the Judgment London: Orion Publishing Groups. 2008, p 551.

(Micheal Curtis Ford) “Tanrının bəlası” və “Attilanın qılıncı” romanlarında tarixi hadisələrlə uydurmanın bəzi məqamlarına toxunmaq istərdik.

U.Dietriç əsərinin ilk səhifələrindən yaratdığı obrazların dili ilə hunlar və Attila haqqında kəskin ifadələrə müraciət edir. Honoriaya yardım edən xacənin Attila haqqında təəssüratlarına diqqət yetirək: “Attila meymuna bənzəyir, qan ilə yuyunur, zövcələrindən başqa heç kimi onun üzünə baxa bilmir. Deyilənə görə onun yüzrlərlə zövcəsi vardır”¹.

Sonrakı hadisələr Edekonun rəhbərlik etdiyi hun döyüşçülərinin Aksiopolis şəhərini tutduğu, heç kimə rəhm etmədən əhalini qılıncdan keçirdikləri təsvir olunur. Romanın əsas qəhrəmanlarından biri İlana isə əsir alınıb hun düşərgəsinə aparılır.

Uilyam Dietriç hunlar haqqında müəyyən mənfəi fikir və təəssürat formalaşırsa da, romanında hunların öz liderləri Attilaya hörmət və ehtiramını böyük sənətkar qüdrəti ilə ifadə etmişdir.

Uilyam Napierdən fərqli olaraq amerikan yazıçı romandakı hadisələrə xeyli əlavələr etsə də, tarixi həqiqətlərin realist boyalarla təsvir edildiyini söyləmək mümkündür. 1973-cü ildə Secelina Hollandın qələmə aldığı “Attilanın ölümü” adlı romanında olduğu kimi burada da Bledanın dul arvadı tərəfindən idarə olunan bir kənddən, hunlarla romalıların orada gecələməsindən və onlara göstərilən iltifatdan bəhs edilir.

Romanda hadisələr əsasən hun döyüşçüsü Skillə, Bizans nümayəndə heyətinin tərkibində hun düşərgəsinə gələn və orada girov kimi saxlanılan Conas və əsir İlana üzərində qurulmuşdur.

Yazıçı hadisəyə münasibətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Sujet xəttinin böyük qismi mənim uydurmamdır. Belə ki, tarixi qeydlərdə qılıncın oğurlanması hadisəsinə rast gəlinmir. Zerko da sadəcə təlxək idi, kitabımda göstərildiyi kimi onun siyasi qabiliyyəti yox idi. Attilanın sarayının İlana adlı qız tərəfindən yandırılması hadisəsi də tarixi mənbələrdə göstərilməmişdir. Lakin yandırmaq üçün odunun yığılması haqqında məlumatlar ziddiyyətlidir. Hadisənin vəqə olduğunu iddia edənlərlə yanaşı bunun əksini iddia edənlər də vardır”².

Hun mövzusunda yazılmış romanlardan danışarkən amerikan nasiri Maykl Kurtis Fordun (Micheal Curtis Ford) “Attilanın qılıncı” romanı haqqında bir qədər müfəssəl təhlil və şərhlərin verilməsini məqsəduyğun

¹ Dietrich William. The Scourge of God. New York: Harper Collins Publishers, 2005. p. 10.

² Göstərilən ədəbiyyatda, p. 332-333.

hesab edirik. Maraqlıdır ki, M.K.Ford da romanını Attilanın uşaq ikən girov olaraq Ravennaya göndərilməsi ilə başlamış, onun doğum tarixinin da bəhs etdiyimiz trilogiyada olduğu kimi Aetiusun anadan olduğu il -395-ci ilə təsadüf etdiyni yazmışdır.

Beləliklə, müəllif əsərinin ərsəyə gəlməsi üçün lazım olan qaynaqlardan istifadə etmiş, eyni zamanda I fəsildə qeyd etdiyimiz kimi Amianus Marselinusun hunlar haqqında fikirlərində təhriflərin olduğunu da kitabında vurğulamışdır.

Onun hunlara münasibətinin mənfə oluması təbii qarşılmalıdır, çünki müəllif oxuculara məsləhət gördüyü kitablar arasında Otto Menxen Helfen və Piter Heter kimi hun mövzusunda ciddi araşdırmalar aparmış mütəxəssislərin əsərləri ilə tanış olduğunu söyləmişdir.

Romanda Attila mərd, heç kimin qarşısında boyun əyməyən, hun ənənələrinə, hunçuluğa sadıq qalan və döyüş qabiliyyətini məharətlə həyata keçirən gənc döyüşçü və sərkərdəsi kimi təqdim olunmuşdur.

M.K.Ford da hunların türk olduğu fikrini qəbul etmişdir. Onun əsərində hal-hazırda türk dilləri leksikonunda işlənən sözlərdən müəyyən qədər istifadə olunmuşdur. Məsələn, kral Rugila Aetiusu qarşılayarkən Attiladan söhbət açıqda onu öz *oylanı* (oğlanı-N.A) kimi sevdiyini söyləyir¹. Sonrakı səhifələrdə biz *keshig* (keşik-N.A) sözünə rast gəlirik².

Uilyam Dietriçin romanında hunların kitabları yandırması və kitablar haqqında təhqiramiz ifadələr işlətməsinin əksinə M.K.Ford romanında Attilanın kitablara, elmi məlumatların əldə olunmasına marağını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: "...Bizans elçiləri otağa girəndə təəccübdən donub qaldılar. Döşəmədən tavana kimi bütün dörd divar kitablara, elmi materiallarla dolu idi. Mütəkkəyə söykənən Attilanın bir əlində qızardılmış quş əti, digər əlində isə səyyah Strabonun qeydlərindən bəhs edən kitab var idi"³.

Maykl Kurtis Ford da ənənəni pozmayaraq kitabın əvvəlki hissələrdə adını çəkdiyimiz nasirlər və dramaturqlar kimi Attilanın "Tanrı qılıncı"nın saxta olduğu fikrini göstərməyə çalışmışdır.

"Attilanın qılıncı" romanında yazıçı digər əsərlərdən fərqli olaraq hadisələri Katalaun müharibəsinin yekunlaşması, hər iki tərəfin qoşunlarını geri çəkməsi ilə başa vurmuşdur və sonrakı hadisələr haqqında heç bir

¹ Curtis Micheal Ford. The Sword of Attila. New York: St. Martin's Press, 2005, p. 61.

² Göstərilən ədəbiyyatda, p. 90.

³ Göstərilən ədəbiyyatda p. 176.

məlumat verməmişdir. Müəllif özü bunu əsərinin sonunda belə izah edir: “Əsas diqqəti Aetius ilə Attila arasında olan münasibətə yönəltmişəm. Ona görə də çox hadisələri ixtisar etməli oldum”¹.

Dissertasiya işinin “*Nəticə*” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

- İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunə həsr olunmuş kifayət qədər nəsr və dram əsərləri yazılmışdır. Onların bir qismi Attilanın ölümündən sonra ortaya çıxan nağıl və əfsanələrin təsiri altında yazılsa da, sonrakı illərdə yazılan bədii əsərlər elmi araşdırmalar əsasında qələmə alınmışdır;

- Dünyanın düşüncə tarixində özünəməxsus yer tutan Hun türklərinin ingilis-amerikan ədəbiyyatında, eləcə də elmi qaynaqlarında diqqət mərkəzində saxlanılması, mövzunun müasir günlərimizdə də mühüm əhəmiyyət və aktuallığından xəbər verir;

- Avropa və Asiya hunlarının eyni xalq olub-olmaması ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər, onların mənşəyi, dili və sair mövzularda fikir ayrılıqları mövcuddur. Bununla belə ingilis-amerikan ədəbiyyatında yazılan əsərlərdə hunlar Avropa hunlarıdır. Hunlar haqqında ilk yazı və məlumatlar Amianus Marselinus, Cerom, Paniyalı Prisk, Cordanes, Vegetius Renatus, Kladius Kladiusanus, Aurelius Kassiodorus, Zosimus kimi tarixçi və salnaməçilərin əsərlərində qorunub saxlanılmışdır. Bunlar sonrakı illərdə fərqli ölkələrdə hun mövzusunda əsərlər qələmə alan yazıçılar üçün əsas qaynaq rolunu oynamış, tarixi və ədəbi mənbəyə çevrilmişdir;

- Almaniya, İtaliya, Fransa, Macarıstan kimi Avropa ölkələri ilə müqayisədə İngiltərədə hunlar və Attila haqqında əsərlərin bir qədər gec yazılmağa başlanılmışdır;

- Böyük Britaniya ilə müqayisədə Amerika Birləşmiş Ştatlarında hunlarla bağlı daha çox araşdırmalar aparılması diqqəti çəkir. Eləcə də ABŞ-da Attilaya digər ölkələrdə olduğu kimi sırf mənfi tarixi şəxs bucağından baxılmamışdır. Bu isə Amerikada Hun mövzusunə ciddi marağa səbəb olmuş, əsərlər yazılmışdır;

- İngilis dramaturqlarından Riçard Kaunter, Lourens Binyon və Maykl Fildin Attila haqqında qələmə aldığı dram əsərləri tarixi faktlar və araşdırmalar müstəvisində hun mövzusunun aydın dərkinə yaradır;

¹ Curtis Micheal Ford. The Sword of Attila. New York: St. Martin's Press, 2005, p. 335.

Araşdırma göstərdi ki, “İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusu” daha geniş müstəvidə öyrənilib tədqiq olunmalıdır. Problemin yeni baxış istiqamətlərindən tədqiqi bu sahənin gələcək inkişafını şərtləndirir. Bu sahədə yeni tədqiqat istiqamətlərinin, perspektiv inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsində dissertasiya mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın əsas elmi müddəa və nəticələri aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Uilyam Napierin "Attila" əsərində Hun obrazı // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2012, No.2, s. 157-160
2. Hun mövzusu ingilis-amerikan ədəbi tənqidi fikrində // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2012, No.3, s. 85-89
3. Modern Approaches to the Hunnic Empire in Western Literature / İngilis dili və ədəbiyyatında yeni yanaşma metodları. Beynəlxalq konfrans. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2012, s. 158-161.
4. Тема гуннов в американской прозе XX-XXI веков // Poltava Korolenko State Pedagogical University, “Philology Science”, Ukraine, 2013, s. 16-22
5. Qərbi Avropa xalqları əfsanələrində hun mövzusu və onun müasir ədəbiyyatda işlənməsi // Elmi Xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2013, No.1, s. 192-198
6. Hun hökmdarı Attila və onun Qərbi Avropa elmi-bədii ədəbiyyatda dəyərləndirilməsi // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2013, No. 1, s. 148-152
7. “Bizans tarixi” kitabı ingilis-amerikan ədəbiyyatında hun mövzusunda yazılan əsərlərin əsas qaynağı kimi // Filologiya məsələləri. Bakı: Əlyazmalar İnstitutu, 2013, No. 8, s. 267-271
8. Lourens Binyonun “Attila” faciəsinin ideya-bədii təhlili / Azərbaycan Şərqşünaslıq Elminin İnkişaf Yolları. Beynəlxalq konfrans. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 2013, s. 337-340.
9. İngilis pyeslərində hun mövzusu / Gənc tədqiqatçıların və doktorantların XVIII elmi konfransı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2013, s. 127-130

10. Amerikan ədəbiyyatında “Ağ maral əfsanəsi” və hunlar / Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: Qafqaz Universiteti, 18-19 aprel 2014, s. 375.
11. Orta əsrlər Avropa dramaturgiyasında Attila obrazı / Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: Qafqaz Universiteti, 17-18 aprel 2015, s. 1106
12. Macar elmi-bədii qaynaqlarında hun türkləri // Elmi Xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2015, №5, s. 231-236
13. Тема Гуннов в английской литературе // Canada, Intellectual Archive, 2015, № 6, s. 109-113

ТЕМА ГУННОВ В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Диссертационная работа посвящена исследованию темы гуннов в англо-американской литературе и состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются цели и задачи, отмечаются научная новизна, методологическая основа, теоретическая и практическая значимость, гипотеза, а также представляется информация об апробации и структуре исследовательской работы.

Исследование не ограничивается только основной темой гуннов в англо-американской литературе, оно также нацелено на выявление главных критериев интереса к теме гуннов и их лидера и короля Аттилы.

Первая глава - "Гунны в западноевропейской и американской литературе" - посвящена исследованию произведений и источников в литературе Великобритании и США. В этой главе рассматриваются легенды и сказки о гуннах и Аттиле и их влияние на современную прозу.

Во второй главе, называющейся "Сюжет гуннов в драмах англо-американской литературы", представлен подробный анализ драм, написанных в Британии тремя драматургами в разные исторические периоды времени.

В третьей главе, которая называется "Воплощение гунна Аттилы в исторических романах", изучаются основные факторы и элементы исторических романов в англо-американской литературе, а также анализируется образ Аттилы в упомянутых прозаических произведениях.

В заключении диссертации обобщены основные выводы научного исследования.

THE THEME OF THE HUNS IN ANGLO-AMERICAN LITERATURE

Summary

The thesis is devoted to the research of the Huns in Anglo-American literature and consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of used literature.

The introduction focuses on topicality of the dissertation theme, definition of the aims, and objectives. It marks scientific novelty, theoretical and methodological importance, approbation, and structure of the research work.

The research is not limited to the concentration on the topic and the investigation of the Huns in Anglo-American literature, but also tries to reveal the major criteria of interest in the Huns and their leader and king Attila.

The first chapter of the thesis “The Huns in West European and American literature” is devoted to the investigation of literary works in the literature of West European countries and the USA. The chapter throws light on the legends and tales about the Huns, Attila and their influences on modern historical novels.

The second chapter “The Plot of the Huns in the Plays of Anglo-American Literature” presents detailed analysis of the plays written in Great Britain by three playwrights in different periods.

The third chapter of the thesis, “The Embodiment of Attila the Hun in Historical Novels”, studies the main factors and elements of historical novels in Anglo-American literature and presents the analysis of the character Attila in the mentioned prosaic works.

The conclusion summarizes the basic results of the research.

Çapa imzalanıb: 24.03.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

НАТИК ГЕЙБАТ оглу АДИЛОВ

ТЕМА ГУННОВ В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

5718.01 — Мировая литература (английская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2017